

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

GHOLAMREZA HOSSEİN OĞLU MEHRİ

İSLAM ESTETİKASI VƏ İNCƏSƏNƏT

İxtisas: 7211.01 – Estetika

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və Psixologiya fakültəsinin “Fəlsəfə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev
Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Hüseyn Qaraxan oğlu Məmmədov
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponentlər:

Adil İsgəndər oğlu Əsədov
Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru

Xavər Surxay qızı Əhmədova
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Milli Konservatoriyası

Müdafiə «25__» __11____ 2016-cı ildə saat ____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcələrini almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.115 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı-AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31, AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «__» _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.01.115 Dissertasiya Şurasının

elmi katibi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru:

S.A.Həsənova

DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müsəlman Şərqi mədəni irsinin, etik və estetik dəyərlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi müasir dövrün mühüm tələblərindən biridir. Belə ki, insanların daha çox zahirə, xarici görünüşə əhəmiyyət verdiyi, mənəviyyatın arxa plana keçdiyi bir zamanda İslam estetik dəyərlərinin cəmiyyətə çatdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan İslam estetikası və mədəni irsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqat işində olduqca aktual problem araşdırılmışdır. Mövzunun aktuallığını əks etdirən xüsusiyyətlər aşağıdakı bəndlərdə əks olunmuşdur:

- Millətin formalaşması, özünüdərk prosesində aparıcı rol oynayan amillərdən biri də mədəniyyətdir. Mədəniyyət və incəsənət xalqın varlığının, kimliyinin və mənəviyyatının göstəricidir. Müsəlman xalqlarının zəngin mədəniyyəti və burada İslamın etik və estetik dəyərlərinin əksi müsəlman cəmiyyətinin mənəvi zənginliyinin təzahürüdür. Bu cür üstün keyfiyyətlərin qorunması və təbliği cəmiyyətimizin inkişafının əsas şərtlərindəndir.

- İslamın etik və estetik dəyərləri insanları gözəlliyi dərk etməyə, mənəviyyatı qiymətləndirməyə yönəldir. Orta əsr İslam cəmiyyətindən fərqli olaraq, bu gün dini ehkamların təsir və təzyiqi mövcud olmasa da, əvəzində əxlaqə, mənəviyyata zidd amillərin təsiri təhlükəsi çoxdur. Ona görə də cəmiyyətə yüksək etik və estetik dəyərlərin aşılmasına böyük ehtiyac var və bu baxımdan incəsənətin rolu böyükdür. Araşdırmalar göstərir ki, müasir dünyada cəmiyyətə film, musiqi, rəsm və digər incəsənət sahələrinin təsiri elm və fəlsəfənin təsirindən daha güclüdür.

- Bu gün qloballaşma, informasiya texnologiyalarının hökmranlığı şəraitində İslam mədəni dəyərlərinin dünya irsinə təsiri üçün geniş imkanlar açılmış, eyni zamanda İslam dəyərlərinin özünü də mənfi təsirə məruz qoyan, estetik dəyərlərin və gözəlliyə baxışın dəyişməsi təhlükəsi ortaya çıxmışdır.

Məlumdur ki, İslam öz yüksək etik və estetik dəyərləri ilə insanları mənəvi aşınmalardan, qeyri-əxlaqi davranışlardan xilas etməyə qadirdir. Burada mövhumat deyil, həqiqi islami dəyərlər, estetik baxışlar nəzərdə tutulur. Bu baxımdan İslam estetikasının araşdırılması aktualdır.

- Müasir dövrdə İslam və onun mənəvi əsaslarına maraq artmış,

İslamın dəyərləri geniş şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Bu səbəbdən İslam estetikasının araşdırılması günümüzün aktual tələblərindən biridir.

- Qərb dünyasının İslamla açıq mübarizəyə girdiyi bir şəraitdə İslamın əsl mahiyyətini, sülhsevərlik, yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərini, mədəni üstünlüyünü diqqətə çatdırmaq və yaymaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə Avropa da İslamın dəyərlərindən, müsəlmanların mənəvi, mədəni irsindən faydalanmağa cəhd etmişdir. Bunu Qərb alimlərinin özləri də etiraf edirlər. Lakin bu gün Qərb dünyası İslama qarşı çıxır, ona haqsız mövqedən yanaşır. Qərbin müsəlmanlara qarşı tutduğu bu mövqe haqsızlıqdan başqa bir şey deyildir. Bu haqsızlığa qarşı çıxmaq, qeyd olunan mənfi fikirlərin əksini sübuta yetirə bilmək üçün İslam incəsənəti və fəlsəfəsinin əsl mahiyyətinin araşdırılması və gerçəklərin ictimaiyyətə çatdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyada bir çoxlarının düşündüyü kimi, İslamın mədəni inkişafa mane olması deyil, gözəlliyi qiymətləndirməsi, incəsənətin inkişafına yol açması və mənəvi gözəlliyin aşkara çıxarılmasında İslam ideyalarının rolu açıqlanmışdır. Belə ki, İslam ehkamları batini gözəlliyi üstün tutmaqla, insanları təkcə Tanrını tanımaq və dərk etməyə deyil, həm də özlərini, insanlıqlarını dərk etməyə yönəldir. Bu baxımdan İslam incəsənət nümunələrinə estetik yanaşma, onlarda gizli mənanı axtarma insanın ruhi və mənəvi cəhətdən inkişafı, gözəlləşməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

-İslam estetikasının tarixi təkcə orta əsrlər dövründən ibarət deyil. Bu gün müsəlman ölkələrində, müsəlman alim, şair və filosoflar arasında gözəlliyə yanaşmanın, estetik baxışların tədqiqinə, insanlara düzgün ideya və nümunələrin təqdim və təbliğ olunmasına böyük ehtiyac var. Bu baxımdan da mövzunun tədqiqi aktualıq kəsb edir.

- Keçmiş dəyərlərimizi bilmədən bu günkü dəyərlər və estetik baxışları formalaşdırmaq düzgün deyil. Hər bir millət, ideya və fikir tarixə, soy-kökə əsaslandıqda davamlı olur və uğur əldə edə bilir. Bu gün əxlaqın, estetikanın cəmiyyətə təsir mexanizmləri barəsində düşünmək gərəklidir və aktualdır.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Mövzunun tədqiqi zamanı müraciət olunmuş mənbələr Quran surələri, orta əsr və müasir dövr İslam filosoflarının, İslam incəsənət və estetikasına dair yerli və xarici müəlliflərin əsərləri, eləcə də, müsəlman incəsənətinə aid rəssamlıq,

xəttatlıq nümunələri, miniatürlər, müsəlman şairlərin əsərləri, nəsr nümunələrindən ibarətdir.

İslam estetikası və onun incəsənətlə əlaqəsi Azərbaycanda geniş tədqiq olunmasa da, bu sahədə bəzi görkəmli alimlərin araşdırmaları mövcuddur. Araşdırılan mövzu ilə əlaqəli ədəbiyyata misal olaraq N.Göyüşovun, Y.Babayevin, A.X.Abasovun, E.A.Abasovun, E.N.Hüseynovanın, İ.İbrahimovanın, İ.Hacıyevin və T.Hüseynlinin əsərləri maraq doğurur.

Bundan başqa tədqiqatın aparılması zamanı K.Bünyadzadə, Z.Məmmədov, Z.Hacıyev kimi alimlərin müsəlman Şərqinin fəlsəfinə dair araşdırmaları da nəzərdən keçirilmişdir. Dissertasiya yazılarkən Şərq fəlsəfəsi və filosoflarının yaradıcılığı, ümumiyyətlə, İslam fəlsəfi fikrinin əsasları ilə bağlı məlumat üçün adları qeyd olunan Azərbaycan filosoflarının fəlsəfəyə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərinə müraciət olunmuşdur.

Türkiyə şərqşünaslıq və fəlsəfə elmində İslam incəsənət fəlsəfəsi, estetikasının araşdırılmasına böyük maraq vardır və türk alimləri tərəfindən bu sahədə zəngin araşdırmalar həyata keçirilir. Tədqiqatın aparılması zamanı türk müəlliflərindən D.Taşdelen, A.Yazıcı, O.Mutluel, A.Çalışkan, R.Altındaş, Y.Göğebakanın İslam estetikası və incəsənət fəlsəfəsinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərləri, İ.Çubukçu, A.Akyol, M.Aslan, M.Sülün və başqa müəlliflərin İslam incəsənət sahələri və estetikası ilə bağlı araşdırmaları və digər dəyərli ədəbiyyata müraciət olunmuşdur.

İranda İslam estetikası geniş tədqiqata cəlb olunmuş sahələrdən biridir. Bu sahədə araşdırmalar aparmış tədqiqatçı alim və filosoflardan Ə.Nouruzitələb¹, A.Əmini², M.Zimran³, M.Qudərzi⁴, M.Mutəhhəri⁵,

¹ Nouruzitalab, Alireza. Zibai-e honar-e eslami // Honar, mah-e khordad, 1388, shomare 129, s.4-13

² Amini Abdollah. Emkan ya adam “Falsafe-e honar” va “zibaishenasi”-e Molla Sadra, s.1-11- <http://aminiphilosophy.blogfa.com/post-104.aspx>, (2.10.2014)

³ Zimran, Mohammad. Mabani-e zibayishenasi. Bagsi dar naghd-e falsafe-e honar-e eslami / Macmue-e honar-o memari, 1380, shomare 4, s.359-472

⁴ Gudarzi, Morteza, Zibai-e honar-e eslami, s.1-7- http://www.islamicartz.com/story/1pvFuQUR0GRzEE_qOhRWRz_zSzQbc_gs44QS4zsk07U (5.08.2014)

⁵ Motahhari, Morteza. Majmue-e asar, Tehran: Entesharat-e Sadra, Jeld-e 3, 510 s.

Ş.Pazuki¹ və başqalarının əsərlərini qeyd etmək olar. Bundan başqa, İranda demək olar ki, əksər Qərb və Şərq alimlərinin İslam estetikası ilə bağlı əsərləri fars dilinə tərcümə olunaraq, nəşr edilmişdir. Tədqiqatın aparılmasında həmin ədəbiyyatdan da istifadə olunmuşdur.

Bundan əlavə, İslam təsviri incəsənət nümunələri ilə tanışlıq və müqayisəli təhlil aparmaq üçün müsəlman rəssamların miniatürlərindən ibarət toplularda, o cümlədən müasir İran miniatür sənəti nümunələri ilə tanışlıq üçün M.Fərşçiyanın² rəsm əsərlərinin toplusuna müraciət edilmişdir.

Rusiyanın fəlsəfə, estetika və şərqşünaslıq elmi sahəsində İslam fəlsəfəsi, incəsənəti və estetikasına dair aparılmış tədqiqatlarla tanışlıq göstərir ki, bu ölkədə Şərq, müsəlman incəsənəti və estetik baxışlarına böyük maraq vardır. Rus müəlliflərinin və eləcə də milli mənsubiyyəti fərqli olan, lakin Rusiyanın ən görkəmli elm mərkəzlərində çalışan tədqiqatçıların İslam incəsənəti, incəsənət fəlsəfəsi və estetikasının araşdırılmasında rolu mühümdür. Bu baxımdan dissertasiyanın yazılmasında Y.A.Frolovanın³, İ.L.İnozemsevin⁴, qazax tədqiqatçılarından N.Jolməhəmmədova⁵, A.Şayaxmetovanın, Q.Şaymuxambetova, M.Nəzərli, G.Şamilli, K.Safiullina, T.İbrahim, S.İbrahim, Ş.Şükürov və başqalarının tədqiqat əsərlərinə və məqalələrinə müraciət olunmuş, əldə olunmuş nəticələr müqayisəli təhlil olunaraq, maraqlı fikirlər şərh olunaraq İslam incəsənətinin estetikası araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın yazılmasında Amerika və Avropa alimlərinin zəngin araşdırma nəticələri və əsərlərindən də istifadə edilmişdir. Tədqiqatın aparılması zamanı B.Brend⁶, R.Hillenbrand⁷, V.Qonzales¹,

¹ Pazuki Shahram. Hekmat-e honar va zibai dar eslam, Chap-e dovvom, Tehran: farhangestan- honar, J.1, 1388, 96 s.

² Farshchian, Mahmud. Naggashiha-e bargozide, Tehran: Zarrin-o Simin, 1391, 95s.

³ Фролова Е. А. Арабская философия: Прошлое и настоящее. Москва: Языки славянских культур, 2010, 463s.; Фролова Е.А. Проблемы веры и знания в арабской философии, Москва: «Наука», 1983, 167с.

⁴ Иноземцев И. Л., Хушхал – хан Хатак о мусульманской музыке, s.302-318 \ Суфизм в контексте мусульманской культуры, (Сборник статей), Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989, 341 с.

⁵ Жолмухамедова Н. Х. Эстетика в средневековой арабо-мусульманской культуре // “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər”, 2010, №4, s.80-100

⁶ Brend B. Islamic art. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991, 238 pp.

⁷ Hillenbrand R. Islamic Architecture: form, funktion and meaning, Columbia:

R.Vilkinson² və başqa müəlliflərin əsərlərinə müraciət olunmuşdur.

İslam incəsənətinin araşdırılması ilə məşğul olan Amerika alimlərindən B.Brendin əsəri İslam təsviri incəsənəti, onun ayrı-ayrı sahələri və inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı əhəmiyyətli və maraqlı mənbədir. Amerikalı müəllif V.Gonzales İslam filosoflarının estetik baxışları, İslam estetikasında gözəllik kateqoriyasına dair maraqlı əsərin müəllifidir.

Tədqiqatın obyekti İslam incəsənəti ilə estetikanın qarşılıqlı münasibətlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmetini İslam estetikasında gözəlliyin müxtəlif təzahürlərinin araşdırılması və təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi İslam estetikasının mahiyyətini, dəyərini nəzərə çatdırmaq, İslam incəsənət sahələrinə müxtəlif estetik yanaşmaları araşdırmaq, müsəlman incəsənətinin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməkdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı məsələlərin öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

-İncəsənətin İslam konsepsiyasını nəzərdən keçirmək;

-İslam incəsənətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən-ləşdirmək;

-İslamda mənəvi gözəlliyə verilən dəyəri araşdırmaq və bu məqsədlə müsəlman elm, incəsənət xadimlərinin əsərlərini təhlil etmək;

-Ayrı-ayrı incəsənət sahələri və ədəbiyyat, poeziya ümumələrinin araşdırılması və estetik dəyərləndirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi bir çox mənbə və materiallar araşdırmaya cəlb olunaraq, İslamın yarandığı dövrdən başlamış sonrakı inkişaf mərhələlərinə qədər İslam estetikasının incəsənətlə əlaqəsinin müxtəlif incəsənət sahələrinin nümunəsində hərtərəfli, ardıcıl və müqayisəli şəkildə təhlil edilməsidir.

Dissertasiyada müasir Azərbaycan elmində ilk dəfə olaraq İslam estetikasının incəsənətin bütün sahələrində əks olunması kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqat işində İslamın incəsənətə

Columbia University Press, 1994, 645 p.

¹ Gonzales V. Beauty and Islam, New York: Tauris publishers, 2001, 160 pp.

² Wilkinson R. Art, Emotion and Expression. Philosophical aesthetics: An introduction, Oxford: Blackwell, 2008, 260 pp.

münasibəti, İslam təsviri incəsənətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılmış, bu sahədə Şərq və Qərb alimlərinin fikirləri və şərhlərinin müqayisəsi aparılmışdır.

Tədqiqat işində İslam ehkamçılarının bəzi incəsənət sahələrində insan və heyvan fiqurlarının təsviri ilə bağlı tətbiq etdiyi məhdudiyyətlərin nəticəsi, bu təsirin müsbət və mənfi tərəfləri, qadağa və məhdudiyyətlərin səbəbləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın aparılması zamanı İslam incəsənəti və ona estetik yanaşmada bütün aşkar və görünməyən cəhətlər hər bir incəsənət sahəsi və eləcə də ədəbiyyat – poeziya və nəsr nümunələri əsasında təhlil olunaraq, sonda bütövlükdə incəsənətlə islam estetikasının əlaqəsi ilə bağlı tam təsəvvür yaradılmışdır.

Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat prosesində analiz, sintez, ümumiləşdirmə və müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı incəsənət fəlsəfəsi və estetikada mövcud nəzəri konsepsiyalara, estetika sahəsində mühüm elmi araşdırmalara istinad edilmişdir. Tədqiqat zamanı müxtəlif İslam incəsənəti nümunələrinə müraciət edilmiş, əldə olunmuş mənbələr və elmi ədəbiyyat əsasında faktlar, müxtəlif fikirlər və mütəxəssis rəyləri müqayisə edilərək məntiqi nəticələr çıxarılmışdır.

Tədqiqatın elmi və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi nəticələr İslam incəsənəti, mədəniyyəti, fəlsəfəsi və estetikası ilə bağlı araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın əsas müddəalarından və nəticələrindən İslam fəlsəfəsi və estetikasına, eləcə də İslam incəsənətinə estetik baxışla bağlı kitablar yazılarkən, İslam fəlsəfəsi və estetikasına dair ümumiləşdirilmiş əsərlər hazırlanarkən, ali təhsil müəssisələrində mühazirələr və ixtisas kursları oxunarkən istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin “Fəlsəfə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Müəllif tədqiqat işində öyrənilən məsələlərə bağlı elmi konfransda məruzə etmiş, dissertasiyanın əsas müddəaları ölkəmizdə və xaricdə elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi Giriş, iki fəsil, yeddi yarım fəsil, Nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası müəyyənləşdirilmiş, elmi yenilikləri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslı “İslam estetikası və onun incəsənətlə əlaqəsi” adlanır və iki bölmədən ibarətdir. Fəslin “**İslamın incəsənət konsepsiyası**” adlanan birinci bölməsində incəsənət və onunla bağlı nəzəriyyələr nəzərdən keçirilmiş, İslam incəsənətinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, İslam-incəsənət münasibətləri tədqiq olunmuşdur.

İncəsənət insan şüuruna, zəkasına, dünya görüşünə, zövqünə təsir göstərmək imkanına malikdir. İncəsənətin dinlə əlaqəsinə gəldikdə, tarix onların eyni zamanda yarandıqları faktını ortaya qoyur.

İslam incəsənəti dedikdə, İslamın yayıldığı və Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılmış bütün ölkələr və xalqların incəsənəti nəzərdə tutulur. Ona görə də İslam incəsənəti adı ilə tanınan incəsənətin yaratıcıları təkcə ərəblər deyil, Xilafətə aid bütün xalqlar hesab olunur.

İslamın incəsənətə qoyduğu qadağaları nəzərə alan bəzi müəlliflərdə İslam incəsənətinin inkişafdan qalması, yalnız xəttatlıq, memarlıq və ədəbiyyatdan ibarət olması təəssüratı yaranır. Lakin fikrimizcə, İslam incəsənətinə bu cür yanaşma düzgün deyildir. İslamın inkişafa mane olmasını düşünənlər müsəlman alim və sənətkarlarının elm və incəsənətə verdiyi töhfələri unudurlar.

Bəzi Qərb alimləri, o cümlədən T.Arnold, K.A.Cresvel və O.Qrabar İslamda incəsənət və rəssamlığın mövcud olmadığını iddia edirlər. Alimlərin bu cür düşünməsinin səbəbi onların yalnız fiqrativ sənəti həqiqi klassik incəsənət hesab etmələridir. Onlar qeyri-fiqrativ, obyektivlikdən uzaq olan, mücərrədliyə üstünlük verən İslam incəsənətini məhz bu səbəbdən incəsənət kimi qəbul etməirlər. Lakin İslamın incəsənətə mane olmadığını iddia edən alimlərin sayının çoxluğu diqqəti xüsusilə cəlb edir və onlar öz fikirlərini ciddi faktlarla əsaslandırırlar.

Hesab olunur ki, İslam dininin incəsənətin inkişafına mane olması ilə bağlı fikirlərin yaranmasına səbəb bəzi İslam alimlərinin hədislərdəki məlumatları yanlış şərh etmələridir. Onlar cəmiyyətdə canlı varlıqların şəklini çəkməyin günah olması haqqında təsəvvür formalaşdırmışdılar. Belə ki, yeddinci əsrdə yaranan İslam dini Allahın

və müqəddəs şəxslərin, canlı varlıqların təsvirini yaradıb, onlara büt kimi sitayiş etməyi qadağan etmişdi. Bu qadağanın əslində İslamın yeni yarandığı dövrdə büt-pərəstliyin qarşısını almaq məqsədilə qoyulduğunu nəzərə almayan İslam alimləri həmin qadağanın incəsənət sahələri üçün də keçərli olduğunu elan etmişdilər. Onlar hesab edirdilər ki, ruhu olan insan və heyvan kimi canlıları təsvir etmək öz işini Allahın işinə bənzətmə cəhdidir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, nə miniatür rəssamlığının, nə də İslam incəsənətinə xas olan digər sahənin formalaşması İslam ehkamlarının təsviri incəsənətə qoyduğu qadağa ilə bağlı deyil. Yuxarıda bəhs olunan canlıların təsvirinə qoyulan qadağalar incəsənətin fiqurativ sahələrinin inkişaf istiqamətinə öz təsirini göstərmişdir.

Qərb ədəbiyyatında da Quran və İslam ənənələrinin canlıların təsvirinə qarşı olmadığı və qadağa haqqında cəmiyyətdə formalaşmış düşüncənin erkən orta ərlər dövründə bəzi İslam dini liderləri və şərhçilərinin yaydığı fikirlərə əsaslandığı qeyd olunur¹. Amerikalı müəlliflər K.Dikson və D.Qaley İslamın incəsənət qarşısında heç bir qadağa qoymadığını, sadəcə bütlərə sitayişlə mübarizə apardığını yazırlar.

İslam incəsənətinin əsas epistemoloji qayəsi görünənin arxasındakı görünməzi anlamaq, dərk etməkdir. Təcrübi məqsədi isə dünyanı və həyatı gözəlləşdirməkdir. Simvol isə metafizikaya əsaslanan bu incəsənətdə mühüm ifadə formasıdır. Bu incəsənətin ən əsas cəhəti isə görə bilmədiyimiz gözəllikləri diqqətə çatdırmasıdır. Lakin İslam incəsənəti ifadə etmək istədiyi həqiqəti birbaşa deyil, dolayı yolla, düşündürərək çatdırır.

Fəslin “**İslamın fəlsəfi-estetik statusu**” adlanan ikinci bölməsində qeyd edilir ki, İslamın Quran və şəriət əsasında formalaşan dünyaya baxışı onun estetik təliminin əsaslarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Türkiyəli alim A.Yazıcınnın yazdığına görə, orta əsr mütəfəkkirləri üçün şüur vasitəsilə qavranılan gözəllik təcrübəsi əxlaqi və psixoloji bir gerçəklikdir. Bu amilin nəzərə alınmaması orta əsrlər dövrü incəsənətinin yanlış şərhinə yol açır. Bu baxımdan müsəlman Şərqində estetik təcrübə mənəviyyatın, daxili gözəlliyin

¹ Islamic art and geometric design. New York: by the Metropolitan museum art, 2004, 25s.

müəyyənləşdirilməsinə yönəlir.

İslamın estetik mövqeyi Peyğəmbərin “Allah gözəldir və gözəlliyi sevir” sözləri ilə ifadə olunmuşdur¹. Quran estetikasının ən mühüm anlayışları “Əsməül-hüsna” – Allahın adlarıdır. Bu adların sayı 99-dur və hər biri gözəlliyi ifadə edir.

İslam estetik fikrinin mərkəzində mütləq (ilahi) gözəllik durur. Digər gözəlliklər isə ondan törəmədir. Quranın estetik rəngarəngliyi və ifadələri İslam estetikasında gözəllik kateqoriyasını müəyyən etməyə imkan verir. Bu kateqoriyanı müəyyən etmək üçün İslamda müvafiq anlayışlardan istifadə olunur: Cəmil-gözəl, Həsən-gözəl, Nur-ışıq, bəzək, Kəbir-böyük və s. Quranda gözəlliyi əks etdirən bu anlayışların bir qismi formal gözəllikləri, digər bir qismi isə insanın daxili aləmi, davranışlarındakı mənəvi və əxlaqi gözəllikləri əks etdirir”.

İslam estetikasına görə Quranda pozitiv dəyərləndirilən hər şey estetik baxımdan gözəl sayılır. Ümumiyyətlə, Quran estetikasında gözəlliyə aid edilən xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- qüsursuzluq;
- ölçü və ahəng;
- simmetriya;
- ifrata varmamaq;
- tarazlıq.

Quranın gözəlliklə bağlı ötürdüyü informasiya müsəlmanların estetik zövqünü formalaşdırmışdır.

Dissertasiyanın “**İslam incəsənətinin əsas estetik istiqamətləri**” adlanan ikinci fəslə iki bölməni özündə birləşdirir. Fəslin “İslam və mənəvi gözəllik” adlı birinci yarım fəslində mənəvi gözəlliyin mahiyyəti və İslamın müəyyən etdiyi mənəvi gözəllik kriteriyaları tədqiq olunur.

Yarım fəsildə qeyd olunur ki, mənəvi gözəllik ruhun təmizliyinə əsaslanan, əxlaqi davranışlar arasında tarazlıq və harmoniya yaradılması ilə reallaşan əxlaq gözəlliyidir. Məlumdur ki, “mənəvi” kəlməsi ərəb mənşəli söz olub, duyğu orqanlarının iştirakı olmadan, qəlb (könl) vasitəsilə qavranılan şeylərə aid edilir, “maddi olmayan,

¹ Наср Х. Связь между исламским искусством и исламской духовностью. Пер. М.Л.Салганик. М: «Дизайн. Информация. Картография», 2009, 232с. <http://islamfond.ru/articles/38-svyaz-mezhdu-islamskim-iskusstvom-i-islamskoy-duhovnostyu.html-96c>, (14.06.2013)

mücərrəd, psixoloji, daxili, imanla bağlı olan” mənasında işlənir. Mənəviyyat anlayışı müvafiq olaraq, əxlaq, tərbiyə, ağıl, zəka, bilik, iman, qabiliyyət, ədalət və s. kimi mücərrəd anlayışları ehtiva edir. Deməli, mənəvi gözəllik insanın əxlaqı və davranışlarında təzahür olunan gözəlliyidir.

İslam estetik fikrinin mənbəyi olan Quran və hədislərin araşdırılması göstərir ki, İslam estetikası həyatın bütün sahələrini, maddi və mənəvini əhatə edir, təkcə zahiri gözəlliyi deyil, mənəviyyatı, etik keyfiyyətləri də ehtiva edir.

Müsəlman sənətkar iman gətirdiyi və dərk etdiyi əsl həqiqəti, yəni İlahi varlığın təkliyini və onunla bağlı olan həqiqi gözəlliyi təsvir etməyə çalışır və bu məqsədlə incəsənətdə bütöpərəstliyi xatırladan amillərdən uzaqlaşır. Başqa sözlə, fiqurlardan və təbiətdəki formaların təsvirindən əl çəkərək ilahi varlığın mücərrəd formasını əks etdirir.

İslamın estetik baxışlarını nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, İslam ifrata varmanın əleyhinədir. Ona görə də zahiri və mənəvi gözəlliyi eyni dərəcədə qiymətləndirir. Başqa sözlə, İslama görə, zahiri gözəllik və təmizlik mənəvi gözəlliyin yoxluğunu əvəz edə bilməsə də, onunla birlikdə olması daha böyük zövq verir. İslam düşüncəsində əxlaq normaları ilə estetik zövq bir-birini tamamlayır.

Fəslin “**İslamda təsviri incəsənət**” adlanan ikinci yarım-fəslə isə İslam təsviri incəsənət sahələrinin araşdırılması, estetik baxımdan təhlilinə həsr olunmuşdur. Yarım-fəsildə qeyd olunur ki, İslam təsviri incəsənəti naxış sənəti, xəttatlıq və kitab miniatürü ilə təmsil olunur.

Naxış sənəti memarlıq nümunələri, parçalar, saxsı qablar, xalçalar və digər əl işlərinə estetik gözəllik verir. İslam ornamentində iki üslub ayırd edilir: həndəsi-girih və bitki-islami. “Girih” farsca düyün, düzbucaqlı və poliqonal xətlə fiqurdan ibarət olan mürəkkəb həndəsi naxışdır. Ondan adətən məscidlərin və kitabların bəzədilməsində istifadə olunurdu.

“İslimi” isə sarmaşıq və spirallların birləşməsindən ibarət naxış növüdür. Bu növdən daha çox geyim, kitablar, məscidlərin daxili və qabların bəzədilməsində istifadə olunurdu. İslimi naxışlar yumşaqlıq, isti ev atmosferi təsəvvürü yaradır, sərtliyə meyilli olmayan daxili ornamentlərin təsiri isə insanları həm Allahla, həm də bir-biri ilə yaxınlaşdırırdı. Bu iki üslub ayrı-ayrılıqda istifadə olunsaydı, bəzi dekorasiyalarda böyük “girih” şəbəkəsinin boşluqları bitki budaqları ilə doldurulur, bu zaman spiral və sarmaşıqlar birləşdirilirdi.

İslam təsviri incəsənətində xəttatlıq sənəti də yüksək qiymətləndirilir. Müsəlman ornamentinin səciyyəvi cəhətlərindən biri onun məhz yazı üslubu ilə uyğunlaşdırılmasıdır. Müsəlman ölkələrində xəttatlıq kamilliyin zirvəsinə çatmış sözün təsviri incəsənətidir. Orta əsrlərdə müsəlman ölkələrində xəttatlıq insanın savadı və kamilliyinin göstəricisi idi.

Məlumdur ki, klassik ərəb yazısının altı xətt növü mövcud olmuşdur: nəsx, müxəkkək, süls, tauki, rikə, reyhani. Sonralar İslam dünyasının ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif yazı növləri ortaya çıxır. Bu xətt növləri uzun estetik təcrübə prosesində hərflərin gözəl formaları, aralarındakı məsafə, bir-birinə uyğunluq, incəlik, axıcılıq kimi xəttatlıq xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsi sayəsində formalaşmışdır.

İslamda rəssamlıq miniatür sənəti ilə səciyyələnir. Adətən bu kiçik rəsmlər bədii əsərləri izah etmək, mövzunu canlandırmaq üçün istifadə olunurdu. “Miniatür” sözü fransızca “minimum natural” sözündən götürülüb, mənası kiçik və zərif təbiət deməkdir. Bu ifadə Qacarlar dövründə fars dilinə¹, sonralar Azərbaycan dilinə daxil olub. Hal-hazırda İranda Avropa stilində və üslu ilə çəkilməyən, ənənəvi rəssamlıq xüsusiyyətlərinə malik istənilən qədim və ya müasir rəsmə miniatür deyilir. İslam incəsənətində miniatür rəssamına müsəvvir və ya nəqqaş deyilir.

Miniatür sənətində rəssamlıq qaydalarının çoxuna riayət olunmur. Burada işıq və kölgə, dərinlik və həcm elementlərinə əhəmiyyət verilmir, rənglərdən istifadə üçün xüsusi qayda isə mövcud deyildir. Bu mənada miniatür rəsmlər həcmli deyil, müstəvi görünüşə malikdir. Belə ki, həcm və kölgə kimi amillər nəzərə alınmadığından təsvirlərdə canlılıq olmur, müstəvi görünüş formalaşır.

Miniatürün estetikasına bələd olmayanları rəsmdəki fiqurların bir-birinin arxasında deyil, üst-üstə təsvir edilməsi təəccübləndirir və onlar əks halda arxa plandakı fiqurların kiçilərək rəng və ölçülərini itirəcəyini nəzərə alırlar. Bunu dərk etmək üçün miniatür rəsmi xarakterik və estetik xüsusiyyətləri haqqında məlumata malik olmaq lazımdır.

İslam miniatür rəssamlığı həm dini, həm də dünyəvi mövzuda rəsmlərdən ibarət olub, dövrün estetik baxışları və dini ideologiyanın

¹Minyatur va tarrahi-e minyatur, s.1-8-

<http://www.tebyan.net/newindex.aspx?pid=205101>, (23.08.2014)

formalaşdırdığı dünya görüşünü, həyat tərzini özündə əks etdirir. Bu incəsənət nümunələri həm də müsəlman rəssamların zəngin fəlsəfi dünyagörüşü, peşəkarlığı və dərin bədii-estetik təfəkkürünün göstəricidir.

Üçüncü fəslin **“İslam incəsənətinin rəng və forma əsasları”** adlı son yarım fəslində qeyd olunur ki, İncəsənətdə rəng emosional informasiyanın ötürülməsi vasitələrindən biridir. Rənglər mövzunun əhəmiyyətini qoruyub saxlayan və onu ən yaxşı şəkildə çatdıran ünsürdür. Mücərrəd İslam incəsənətinin də səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri rənglərdən yaradıcı şəkildə istifadə edilməsidir. Çünki rənglərin insana psixoloji təsiri məlum məsələdir və öz ideyasını çatdırmaq vasitəsi kimi rənglər də incəsənət qədər din üçün əhəmiyyətlidir.

İslam incəsənətində rəssamın tətbiq etdiyi yeniliklərdən biri də rəng məhdudiyyətidir. Belə ki, müsəlman rəssam öz yaradıcılığında mütləq həqiqətin təqlidindən yayınır, diqqətini öz zehni təsəvvürlərindən ibarət olan mücərrəd sənət istiqamətinə yönəldir və bu məqsədlə insanın ruhunu sakitlik və rahatlıqdan məhrum edən təzadlı, fərqli rəngləri istifadə etməməyə çalışır. Eyni zamanda maddi aləmdən daha çox ayrılmmaq və mənəvi dünya ilə birləşmək üçün müsəlman rəssam təbiətin rənglərindən fərqli rənglərə müraciət edir və onların mənələrindən də istifadə edir.

İslam təsviri incəsənəti üçün səmanın rəngi qızılı, ağacların gövdəsi və budaqlarının bənövşəyi, sarı, qırmızı və digər rənglərdə, su və su axlarının gümüşü, dağların fərqli forma və ağ, sarı, qırmızı, bənövşəyi və s. rənglərdə təsviri səciyyəvi haldır. Bunun səbəbini İslam ideyasında axtarmaq lazımdır. Belə ki, yalnız Allah özü həqiqəti, real aləmi və hətta onun rənglərini təsvir etmək ixtiyarına malikdir. Rəssamın onu eynilə təqlid etməsi İslam düşüncəsinə görə özünü Allaha bərabər tutmaq kimi dəyərləndirildiyindən, böyük günah hesab olunur. Bir sözlə, müsəlman rəssam təkcə dini deyil, dünyəvi mövzu və kompozisiyalarda da rəng və perspektivdən müvafiq şəkildə istifadə edərək İslam incəsənətindəki Tohid ideyası, yəni Allahın gözəlliyini daha yaxşı şəkildə ifadə etmək prinsipi çərçivəsində fəaliyyət göstərmişdir.

İslam düşüncəsinin əsas mənbəyi olan Qurandakı qeydlərdən də belli olur ki, rəng anlayışı İslamda xüsusi yer tutur və ona böyük əhəmiyyət verilir. Belə ki, Quranda rəng sözünün qarşılığı olaraq

işlənən “sıbğa” kəlməsinə ilk olaraq Bəqərə surəsində rast gəlinir. Bu sözün Quranda tək deyil, Allahın adı ilə bərabər, yəni “Sıbğatullah” şəklində işlənməsi maraqlı faktdır. Bu baxımdan türkiyəli alim A.Yıldırımın “Bu ifadə varlığa həqiqi rəngi verənin yalnız Allah olduğunu göstərir”¹ fikri diqqəti cəlb edir.

İslam incəsənəti və fəlsəfi fikrində hər bir rənglə bağlı mövcud olan baxışları tükənməz zənginliyi baxımından konkret çərçivə daxilində şərh etmək qeyri-mümkündür. İslam incəsənətində rənglərin gücünün yaradıcı şəkildə istifadəsi və idarə olunması sayəsində insanın əl işləri Allahın böyüklüyünün nişanəsinə çevrilir.

İslam incəsənətində dini mövzularda varlığın real formasının təsvirinə yer verilmir, çünki Tanrının forması mövcud da deyil. Bu mənada mücərrəd İslam dini incəsənətində əks olunan formalar real deyildir, sənətkarın təxəyyülünün məhsuludur və sadəcə Allahın gözəlliyini tamaşaçıya çatdırmaq vasitəsidir.

Dissertasiyanın “**İslam incəsənətinin əsas bədii formaları**” adlanan üçüncü fəslə iki yarımfəslə bölünür. “**Musiqi İslam incəsənəti kontekstində**” aslı birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, musiqi estetikasının əsasında musiqi haqqında düşüncə və zövqlər durur. Musiqi estetikasını musiqi əsərlərində gözəlliyi axtarmaq cəhdi kimi də dəyərləndirmək olar.

Musiqinin İslamda haram və ya halal olması məsələsi isə əsrlər boyu mübahisə obyektə olmuşdur, bununla belə yarandığı zamandan musiqi İslam incəsənətində özünəməxsus yer tutur. Təsviri incəsənət kimi bu incəsənət sahəsinə də dini əhklamların məhdudiyyətlər qoymasına baxmayaraq, İslam musiqisi hərtərəfli inkişaf etmiş və özünəməxsus növləri ilə seçilir.

İslam alimləri musiqinin haram olması ilə bağlı Quranda heç bir ayə olmadığını deyirlər. Quranda daha çox Peyğəmbərin gözəl və faydalı şeylərə dəyər verməsi haqqında fikirlərə rast gəlinir. Musiqinin gözəlliyi və estetik əhəmiyyəti, eyni zamanda faydaları hamıya bəllidir.

İslamın qadağa qoyduğu musiqi növləri dedikdə, insanın ruhunu rahatladan musiqidən fərqli olaraq, onu mənfi yöndə həyəcanlandıran,

¹ Yıldırım A. Reng simgeçiliği ve Şeyh Galib’in üç rengi-
http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/ali_yildirim_enk_simgeciligi.pdf., s.2-13

nəfsi oyadan, beyni yoran və yükləyən musiqi nəzərdə tutulur.

Türkiyəli ilahiyyatçı alim Ş.İlbey İslam dini musiqisinin dərviş musiqisi və məsciddə ifa edilən musiqi kimi iki növündən bəhs edir. O, dərviş musiqiləri içərisində mövləvi, bəktəşi musiqilərinin adını çəkir. Məscid musiqisi dedikdə isə azan, iqamə, salat və s. kimi formaları nəzərdə tutur.

Dərvişlər üçün musiqinin əhəmiyyəti müxtəlif dini təriqətlərin musiqinin insan duyğularına, psixologiyasına təsirindən faydalanması, təsəvvüfün musiqiyə böyük dəyər verməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, mistiklərin transa keçməsinə təmin etməsi baxımından, təriqətlərdə bu incəsənət sahəsinə diqqət yetirilir. Ümumiyyətlə, musiqi bütün təriqət mənsuqlarının maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Təsəvvüf (sufizm) isə Şərqdə musiqinin güc qazanmasında xüsusilə böyük rol oynamışdır.

Deyilənlərin ümumiləşdirilməsi belə bir nəticəni ortaya çıxarır ki, İslamın hətta musiqini qadağan edən əhkamları onu tamamilə rədd etmir, sadəcə musiqi növləri içərisindən öz dünyagörüşünə uyğun olanını seçir. Çünki İslamda melodiya istər-istəməz sitayişin və dini ayinlərin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

Daha əsaslı fikrə görə, İslamda musiqi sahəsində mövcud qadağa Əməvilər dövründə sazlı sözlü içki məclislərinin qarşısını almaq cəhdi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, din alimləri və bir çox siyasətçilərin müsəlman dövlətlərində içki məclislərinin qarşısını almaq üçün tədbirləri İslamda musiqiyə qoyulan qadağaların siyasi məqsəd daşdığını, lakin bu qadağanın əsaslandırılması üçün dindən istifadə edildiyini göstərir. Çünki musiqini, musiqi alətlərini və musiqiçiləri tənqid edən hədislərin çoxu məhz içki məclisləri çoxaldığı dövrdə uydurulmuşdu.

Son fəslin **“İslam incəsənəti və ədəbiyyat”** adlanan ikinci yarım fəslə İslam incəsənətində ədəbiyyatın yeri, inkişaf xüsusiyyətləri və estetik keyfiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Ədəbiyyatda estetiklik yazıçının təqdimatı qədər oxucunun qavrayışından da asılıdır. Bu mənada, sənətkarın estetik baxışları fərdi deyil, ictimaidir. Belə ki, ədəbi əsərlər insanı düşündürür, xəyallarını zənginləşdirir.

İslam ədəbiyyatı da məhz görünənə arxasında gizli olan əsl gözəlliyin axtarışındadır. Türkiyəli filosof N.Karabulut İslam ədəbiyyatında şeir yaradıcılığı ilə bağlı yazır ki, “Camal” sifəti (Allahın gözəlliyi) şairi heyratə gətirir, varlıqların arxa planına baxaraq

onlardakı möcüzəni görür və bu möcüzə onu dilə gətirir, heyratini sözlərlə dilə gətirir”. Alim hesab edir ki, İslam mədəniyyətində estetikə “ilahi gözəlliyin” qavranılması və bu gözəlliyin həyatın mərkəzinə qoyulmasıdır.

İslam dünyagörüşünə əsasən söz söyləmə, düşüncələrini çatdırma qabiliyyətini insana Allah bəxş etdiyindən, mömin müsəlmandan tələb olunan da bu sözü gözəl söyləməklə yanaşı, Allah yanında savab qazandıracaq şəkildə söyləməkdir. Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) “sözdə sehr var” demişdir. Deməli, hər bir incəsənət sahəsinin estetikası olduğu kimi İslamda sözün də özünəməxsus estetikası vardır.

Cahillik dövrü adlanan islamaqədərki dövrdə ərəblər şeirə sehrbazlıq, cadugərlik, falçılıq kimi də baxırdılar, çünki şairlərin işlətdiyi kəlmələr, onların fikirləri, öncədən duyma qabiliyyəti möcüzə hesab olunurdu. Bu baxımdan ərəblərin o zaman Qurana şeir, Peyğəmbərə də şair kimi baxmalarının bir səbəbi də onlara möcüzə kimi yanaşmaları idi.

Halbuki, Quranın “Əş-şüəra” (“Şairlər”) surəsində Peyğəmbərin söylədiklərinin Allahdan gələn vəhy olduğu söylənir və cahillik dövrü şairləri tənqid olunur. Lakin Quranda şairlərin tənqidi İslamda şeirin qadağan olması demək deyildir. Ayələrdən də görünür ki, Quranda yalnız Allaha iman gətirməyən, kafir şairlər tənqid olunur.

Məlumdur ki, Quranın nazil olmasından sonra estetik məsələlərə, yəni gözəlliyə, sevgiyə, həmçinin, incəsənət, musiqi, memarlıq, rəqs, xanəndəlik kimi ədəbiyyata da münasibət dəyişildi. Belə ki, İslamın yayılmasından sonra orta əsr müsəlman dünyasında ədəbi irsin əsas mənbəyi Quran olmuşdur. Ərəb Xilafətinin mövcud olduğu ilk dövrlərdə bədii nəsrin təkamülünə baxmayaraq, Qurana həmişə qrammatik norma kimi baxılmış, onun lirik oxunuş qaydası bədii gözəllik modeli olaraq qəbul edilmişdir.

Lakin ümumilikdə, İslam ehkamçılarının qoyduğu qaydalar müsəlman şairlərin yaradıcılığını müəyyən çərçivəyə salırdı. Mövcud şəraitə yalnız az sayda tanınmış müəlliflər müqavimət göstərə bilirdi. Bu o deməkdir ki, müsəlman şair də rəssam kimi öz ideyalarını İslam ehkamçılarının müəyyən etdiyi çərçivə daxilində əks etdirməyə, mövcud şəraitdə sənətini təkmilləşdirməyə çalışırdı. Bu, İslamın ədəbiyyatın inkişafına mane olması demək deyildir. Çünki, Quranın zəngin poetik xüsusiyyətləri, İslamın gətirdiyi yeni ideyalar

ədəbiyyatın daha da zənginləşməsinə, məzmun və forma baxımından kamilləşməsinə səbəb oldu.

İslam ədəbiyyatının məzmunu ilə bağlı N.Göyüşov yazır ki, burada “Allah-insan-kainat arasında dialektik ünsiyyət və əlaqə qurulur, insan isə zahiri surəti ilə deyil, batini təkamülü və mənəvi yüksəlişi ilə önə çəkilir”. Bu cəhət İslam incəsənətinin bütün sahələrində olduğu kimi ədəbiyyatda da varlığın xarici formasından daha çox batınə önəm verildiyini, zahiri gözəlliklərin təsvirinə yer verilə də, mənəviyyatın əhəmiyyətinin daha böyük olduğunu göstərir.

IX əsrin sonlarından yeni xüsusiyyətlərə malik İslam ədəbiyyatı formalaşmağa başlayır. Onun çiçəklənməsi dövrü isə IX-XI əsrlərə təsadüf edir. Dini qadağalardan azad olan bu ədəbiyyatın əsas nailiyyəti epik poema janrının yaradılması idi. Bu janrın əsas xüsusiyyəti isə sosial yönümlü olması və dini qadağaların təsirinə az məruz qalmasıdır. Məsələn, Firdovsinin “Şahnamə”si və Nizaminin “Xəmsə”si bu qəbildən olan əsərlərdir. Belə ki, bu əsərlərdə dini ideyaların təbliği deyil, İslamdan öncəki əfsanələrə də müraciət olunmaqla şairin düşüncələri, ideyaları, ictimai və tarixi proseslərə münasibəti əks olunur. Ümumiyyətlə, araşdırmalar, fərqli müəlliflərin əsərlərinin müqayisəli nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, orta əsrlərdə İslam ehkamlarının güclü olduğu bir şəraitdə belə dini yönümlü poeziya ədəbiyyatda mövcud olan istiqamətlərdən yalnız biri idi. Başqa sözlə, o dövrdə ancaq dini xarakter daşıyan ədəbiyyat mövcud deyildi, müsəlman ədəbiyyatında dini poeziya ilə yanaşı dinin ehkamlarına zidd olan sahələr də inkişaf edirdi.

Sufizm İslam ehkamlarının əsasında duran əksər ideyaları götürsə də, sufi poeziyasında mistik sevginin mütləq sevgiyə keçməsi, kişinin qadına olan məhəbbətinin sevgiliyə sitayişə çevrilməsi baş verir. Doğrudur, eşq bəslənən sevgili onlar üçün ilahi varlıq idi. Buna baxmayaraq, sufi filosoflarının bir çox ideyaları onları İslam ehkamçıları ilə qarşı-qarşıya qoyur.

İslam ədəbiyyatında nəsr də özünəməxsus yerə malikdir. Orta əsr nəsr nümunələri içərisində ayrı-ayrı hökmdarları tənqid edən, varlılara qarşı çıxan, lakin bütövlükdə sosial sistemə toxunmayan satira janrı geniş yayılmışdı.

Tədqiqat prosesində gəldiyimiz nəticəyə görə İslam ədəbiyyatı dini səciyyə daşıyan poetik nümunələrlə yanaşı, dini ehkamların çərçivəsindən kənara çıxan əsərləri də ehtiva edir. Deməli, həm dini,

həm də dünyəvi məzmunlu əsərlər İslam ədəbiyyatının tərkib hissəsidir. Başqa sözlə, müsəlman ədəbiyyatı dedikdə, təkcə dini ədəbiyyat deyil, bütövlükdə İslamın yayıldığı ölkə və xalqların ədəbi yaradıcılığı nəzərdə tutulur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqata yekun vurulur və çıxarılmış nəticələr ümumiləşdirilir. Beləliklə, İslam estetikası dinin Quran və şəriət əsasında formalaşan fəlsəfi dünyagörüşünə əsaslanır. İslam estetik fikrinin mənbələri Quran və hədislərdir. İslamda gözəllik kateqoriyası Quranın gözəlliyi əks etdirən anlayışları vasitəsilə müəyyən olunur.

İslam incəsənət fəlsəfəsinin mütləq gözəlliyə irrasional yanaşması, mütləq həqiqət və gözəlliyin dərkolunmazlığı ideyası bu incəsənətin mücərrədliyinin səbəbidir. Buna görə də İslam incəsənəti üçün formal xüsusiyyətlər deyil, məzmun daha önəmlidir.

Ümumiyyətlə, İslam Şərq xalqlarının incəsənətinə yeni ruh vermiş, onu mənəvi cəhətdən ucaltmış və zənginləşdirmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. İslamda təsviri incəsənət // Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, №4, 2013, s.126-133
2. İslam incəsənəti və estetika // Gənc alimlərin əsərləri, AR Gənclər və İdman Nazirliyi, Azərbaycan Gənc Alim, Aspirant və Magistrar Cəmiyyəti, №8, 2013, s.332-336
3. Şərq miniatürləri (tarixi və estetik baxış) // Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, №3, 2014, s.178-183
4. İslamda xəttatlıq // Mədəniyyət dünyası, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət universiteti, XXVII buraxılış, 2014, s.146-151
5. Innovative perspective of Mulla Sadra's philosophical anthropology // Journal of American Science, 2013, № 9(4)-<http://americanscience.org>, s.167-172
6. İslam incəsənətində estetika // Akademik Vasim Məmmədaliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 2013, 27-28 iyun, s.572-574
7. Aeshetics of Islamic miniature during the periods of Safavid and Timurid rules in Iran // İlorin journal of religious studies, (IJOURALS)

(<http://www.unilorin.edu.ng/ejournals/index.php/ijourel/article/view/865>), Vol.4, No 2, 2014, s.1-12

8. The spiritual beauty in Islamic aesthetics and the Islamic art // Гилея (Научный вестник). Украинская Академия Наук, Киев, 2015, Выпуск 97, № 6, s.336-339

ИСЛАМСКАЯ ЭСТЕТИКА И ИСКУССТВО

Резюме

Диссертация посвящена исследованию отношений между исламской эстетикой и искусством. На основе таких источников как Суры Корана, труды мусульманских философов Средневековья и современного периода, работы иранских и зарубежных авторов по исламскому искусству и эстетике, произведения исламского искусства, поэзии и прозы, миниатюры, и т.д. было исследовано влияние исламской эстетики на искусство.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и списка сокращений.

Во введении обоснована актуальность исследования, показана степень изученности темы, дан анализ источниковой базы, определены цель и задачи, методологическая основа научного исследования, научная новизна и практическое значение темы.

В первой главе – «Исламская эстетика и ее связь с искусством», рассматривается исламская эстетика и ее отношение к искусству, выясняются причины запрета, существующего в исламе против изобразительного искусства.

Во второй главе – «Основные эстетические аспекты исламского искусства» изучены следующие вопросы: нравственные ценности ислама, отражение исламской морали в произведениях мусульманского изобразительного искусства.

В третьей главе – «Основные художественные формы исламского искусства», рассматривается отражение исламской эстетики в мусульманской музыке и литературе, отношение исламского общества к этим областям искусства.

В заключении диссертации подведен итог проведенных научных исследований.

ISLAMIC AESTHETICS AND ART

Summary

Present dissertation is dedicated to research of relations between Islamic aesthetics and art. On the basis of sources, such as the Surahs of the Koran, the writings of Muslim philosophers of the Middle Ages and the modern period, the work of Iranian and foreign authors on Islamic art and aesthetics, works of Islamic art, poetry and prose and etc. have been investigated the influence of Islamic aesthetics on art.

The dissertation consists of introduction, three chapters, the conclusion of the list of used literature and the list of reductions.

In introduction the actuality of the work and state of the research, bases of a source of science, methodological basis, scientific novelty and theoretical and practical importance of research are considered.

The first chapter is named «aesthetics and its relationship to art». Here is given an Islamic art and its relation to art, the author found out the reasons for the ban that exists in Islam against the portrayal of art.

In the second chapter - «The main aesthetic aspects of Islamic art» is stated the issues: the moral values of Islam, the reflection of Islamic morality in the works of Islamic art.

In the third chapter - «The main forms of Islamic art» the reflection of Islamic aesthetics in Islamic music, literature and the attitude of the Islamic society to these areas of art, are investigated.

In the conclusion is given the total result of research work and it is done corresponding conclusions.

Tiraj 100. Format 60x84 $\frac{1}{16}$

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
Bakı ş., H.Cavid pr-ti 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ПРАВА И ФИЛОСОФИИ**

На правах рукописи

ГУЛАМРЗА ГУСЕЙН ОГЛЫ МЕХРИ

ИСЛАМСКАЯ ЭСТЕТИКА И ИСКУССТВО

Специальность: 7211.01 – Эстетика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по философии

БАКУ – 2016